

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod licencom Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna.

Antonija HULJEV

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Ulica cara Hadrijana 10, HR – 31 000, Osijek
ahuljev@foozos.hr

DOI: <https://doi.org/10.29162/ANAFORA.v11i1.5>

Izvorni znanstveni članak
Original Research Article

Primljeno 14. ožujka 2024.
Received: 14 March 2024

Tihomir ŽIVIC

Fakultet agrobiotehničkih znanosti
Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Vladimira Preloga 1, HR – 31 000, Osijek
tihomir.zivic@fazos.hr

Prihvaćeno 1. lipnja 2024.
Accepted: 1 June 2024

SLAGALICE SUDBINA I KONSTRUKTI SLOBODNOGA VREMENA: NOVOHISTORIČKO ČITANJE PISANIH SVJEDOČANSTAVA ZAROBLJENIKA U DRUGOME SVJETSKOM RATU

Sažetak

U radu se poredbenom epistolografskom analizom i greenblattovskim novohistoričkim čitanjem autentičnih tekstova britanskih, hrvatskih, novozelandskih, njemačkih, srpskih i talijanskih zatočenika u američkim, njemačkim i talijanskim logorima tijekom Drugoga svjetskog rata te dekodiranjem usporednoga povijesnog konteksta kulturološki rekonstruiraju pojedinačne zarobljeničke sudbine i njihovo slobodno vrijeme, koje dokazuje neugaslost vjere u slobodu i neklonulost duha, jer su u logorima organizirane društvene igre, koncerti, (cenzurirano) logoraško izdavaštvo, predstave i športska natjecanja, a dapače i poučavanja ili drvodjeljske i poljodjeljske aktivnosti. Budući da se, u širem sklopu slobodnovremenskoga prostora, logoraška korespondencija može znanstveno proučavati i kao važan literarni medij koji ima i izraženu kulturnopovijesnu i edukativnu ulogu, spomenutom metodologijom vlastito se opisuju, razumijevaju i tumače doslovna značenja i simbolički podteksto-

vi prijepisa osam autentičnih, dosada javno nedostupnih, pisama i dopisnica ratnih zarobljenika u jednome američkom, dvama njemačkim i jednome talijanskom logoru, čime se ističu opće vrjednote koje su zatočenci promicali, iako rad potanko ne opisuje specifične uvjete u pojedinome logoru. Individualni opisi logoraške svakodnevice, odnosno zabrinutost za obitelj i žudnja za domom u tekstovima spomenutih analiziranih pisama i dopisnica mogu stoga, kao dokumenti vremena, poslužiti i kao kredibilni podatci i obrazovna građa.

Ključne riječi: novohistoričko čitanje, epistologrfska analiza, kultura slobodnoga vremena, Drugi svjetski rat, ratni zarobljenici, američki, njemački i talijanski izvori

Uvod

Uz pomoć poredbene epistologrfske analize tekstova logoraške korespondencije iz Drugoga svjetskog rata i sudobnoga povijesnog konteksta u radu se, u skladu s novohistoričkom praksom Stephena J. Greenblatta, kao polazište uzima „prijelaz s književnosti, kao čisto jezične pojave, na svojevrsnu suznačnu razinu društvenoga označitelja, koja stoga uključuje i razmatranje društvenoprosvjernih i uljudbenih vrijednosti danoga povijesnog trenutka“, jer je, prema Greenblattu, suvremena književnosna označnica „neodvojiva od svojega raznodobnog – dakle povijesnog – značenja, koje je neumitno neknjiževno, vanjsko“ (Živić 91). Novi historisti, naime, povijest ne smatraju predmetnom, već „posredovanjem“ pisanoga teksta kao opisa događajnosti, uz neminovno uključivanje osobnoga iskustva (Saussure 97). Tada sve, bez ikakve „pogrješke namjere“ (*intentional fallacy*) može biti razmatrano kao (novo)povijesni i zato uvijek iznova čitljiv tekst (Wimsatt i Beardsley 468; usp. Compagnon 89), odnosno kao dio bezgraničnoga „općeg teksta“ (*le texte général*)¹ i to s nužno naslijeđenim počelom historiciteta, kako ga – u razgovoru naslovljenom „Avoir l'oreille de la philosophie“, vođenom s Lucette Finas 1972., a objavljenom godinu dana kasnije u njezinoj zbirci ogleđa – naziva Jacques Derrida (*Quatre essais* 310).

Budući da je sve „zapisano u tekstu“, da sama ljudska osobnost poprima osobine (pri)povijesti te da i svjedočanstva o razdoblju poput Drugoga svjetskog rata postaju „tekst“, takvi su tekstovi onda, u skladu s mišljenjem greenblattovskih novih historista i „tekstualnošću povijesti“ (*the textuality of history*) Louisa Montrosea („Professing the Renaissance“ 20), zapravo jezično-vremenske prenosnice između nas i povijesti, „tekstualni trag“ (*textual trace*) (Greenblatt

14, 19, 228) unutar osebujnoga „arhivskog kontinuuma“ (*archival continuum*) (Wilson i Dutton 8). Zato i logorašku korespondenciju, kao konkretne tekstualne zapise, u ovome radu promatramo kao jednu od kulturnih reprezentacija „skupa tekstova“ (Thomas 13), odnosno kao dio intertekstualne osi, koja omogućuje zamjenu dijakronijskoga teksta samostalne književne povijesti Drugoga svjetskog rata sinkronijskim tekstom kulturnih sustava dotičnih korespondenata.

Definicija slobodnoga vremena

U današnjem se kontekstu suvremenoga društva slobodno vrijeme defini- ra kao vrijeme u kojem se čovjek prepušta aktivnostima po vlastitome izboru (Valjan Vukić 59). Govoriti o slobodnome vremenu u logorskom okruženju možda zvuči poput oksimorona jer je egzistiranje u logorima sve samo ne biva- nje slobodnim, pa je stoga relevantno redefinirati pojam slobodnoga vremena u prisilno izmijenjenim uvjetima. S obzirom na to da je svaki logoraš svoj status stekao mimo vlastite volje, teško je govoriti o slobodnome vremenu u kontekstu lišenosti slobode kakvom ju poznaje čovjek u demokratskim i slobodnim druš- tvima. Ipak, prema Geoffreyu Godbeyu (478) i Vlatku Previšiću (403), na koje se u svojemu članku referira Marija Rattinger, „slobodno vrijeme ne predstavlja homogenu kategoriju ponašanja i malo je dosljednosti u njegovom kategorizi- ranju i definiranju“ (44).

Kako o tome u poglavlju knjige *Novi duh obrazovanja* svjedoči i Mile Nena- dić („Obrazovanje i slobodno vreme“), pod „slobodom“ slobodnoga vremena ne mora se, prema tome, nužno podrazumijevati sloboda niti neko jedinstveno voljno stanje pojedinca, nego se ponajprije misli na dostupnost kao osnovno obilježje ili „prirodu“ slobodnoga vremena (Mlinarević 24); štoviše, slobodno je vrijeme subjektivno obilježeno te „utječe na kvalitetu iskustva i života pojedinca uopće“ (Mlinarević 25).

Dakle, bez obzira na nepreciznost mnogobrojnih definicija, isto im je pod- razumijevanje slobodnoga vremena kao onoga koje pojedincu preostaje na- kon ispunjenja obveza te postojanje različitih mogućnosti njegove provedbe i utjecaja na način njegove provedbe. Slobodnovremenske aktivnosti izabrane su pojedinčevom slobodnom voljom, neobavezne su i isključuju, recimo, vrijeme provedeno u školi, u kućanskim poslovima i na radnome mjestu (Byrne i dr.; Previšić 404; Rattinger 44). Način provedbe slobodnoga vremena može smanjiti

stres te se stoga ono može promatrati i kao jedan od načina suočavanja sa stresom (Brdar i Lončarić 970). Mogućnosti utjecaja na način provedbe slobodnoga vremena uvelike su ograničene u logorskim uvjetima, ali time ne opada bitnost njegove uloge u životu logoraša. Dapače, upravo je slobodno vrijeme omogućivalo zarobljenicima, logorašima, distrakciju od neželjene svakodnevice, i to bez obzira na to o kojim se vrstama logora radi. Ovisno o vrsti, vremenu, mjestu i svim ostalim specifičnostima svakoga pojedinog logora, činjenica je da je vrijeme provedeno u logoru posebna kategorija koju se može promatrati i opisivati. Primjerice, u svojem obraćanju javnosti hrvatski branitelj Stipo Mlinarić, sudionik Domovinskoga rata rođen 4. lipnja 1969. i devetomjesečni zatočenik srbijanskih logora i zatvora u Stajićevu, Nišu i Sremskoj Mitrovici, po završetku Vukovarske bitke navodi sljedeće: „U logoru smo ubijali vrijeme izrađujući krunice od kruha, kockice za jamb, čak i karte za belu od kutija keksa. Sloboda je bila daleka misao, a svaki trenutak prolazio je sporo“ („Mlinarić: pušenja *Croatia* cigareta“).

No, nije svaki logor imao jednake namjene, pa prema tome ni životne uvjete. Stoga ne ćemo šire opisivati povijesne kontekste, logorske sustave i načine provedbe vremena u svakome pojedinom logoru koji je predmet ovoga rada. Cilj je, naprotiv, posredstvom logoraške korespondencije pokušati rekonstruirati načine provedbe logoraškoga slobodnog vremena, odnosno vremena uopće, u pojedinim logorima te posljedično osvijestiti važnost slobodnoga vremena u životu zarobljenika. Budući da je logoraška pošta ograničena u cenzorskom, materijalnom, prostornom i vremenskom smislu, time se više ističe signifikantnost rekonstrukcije života u logorskim uvjetima.

Logoraška korespondencija

Logoraška korespondencija prvorazredan je izvor za stvaranje predodžaba o određenome vremenu, događaju i ljudima, a pogotovo ako je u središtu znanstvenoga istraživanja interes utvrđivanja kako pojedina osoba ili skupina ljudi razumijeva trenutne događaje ili procese u društvu i kulturi. Proučavanjem pisma stvara se, naime, nova i drukčija perspektiva glede pojedinaca i događaja, jer je uglavnom riječ o „neformalnoj“ komunikaciji (Rebihić 17). U ovome će radu epistologrfska analiza selektirane građe i njezini zaključci prema tome poslužiti kao posredno sredstvo rekonstrukcije uvjeta života u pojedinim logorima za vrijeme Drugoga svjetskog rada.

Poseban će naglasak pritom biti stavljen na raščlambu aktivnosti, impresija i želja logoraša kada je u pitanju njihovo slobodno vrijeme. Pod slobodnim se vremenom misli na vrijeme slobodno od rada, koje su logoraši mogli upotrijebiti za čitanje, učenje, sportske aktivnosti i slično. Imajući u vidu izuzetna ograničenja logorskih životnih uvjeta i činjenicu da je život u logorima bio sve samo ne slobodan, bez obzira na teške uvjete života i osiguravanja egzistencije, koja se često svodila na puko preživljavanje, proučavanja pisama pokazuju da je „imitacija života“ imala itekako važnu ulogu u pojedinčevu samoodržanju u smislu njegova ili njezina duhovnoga opstanka. Obradbom predmetnih logoraških pisama i dopisnica, koja su dosada bila u cijelosti nedostupna javnosti, sporedno ukazujemo i na važnost ovakve vrste ratnozaroobljeničke komunikacije tijekom Drugoga svjetskog rata: osim šire obrazovne uloge ona, naime, imaju i izuzetnu povijesnu važnost jer dokumentirano potvrđuju postojanje navedenih logora, kojima se nastojao izbrisati svaki povijesni trag, a danas i spomen u kolektivnome sjećanju.

Kako se u kontekstualnome, interdisciplinarnom diskursu iz pojedinih pisama i dopisnica znanstveno-humanističkim pristupom mogu rekonstruirati i povijesni događaji, i ličnosti, i utjecaji, i posljedice u najširem smislu, važnost akademskoga epistolografskog proučavanja logoraške pošte višestruka je. Danas je, dapače, i poučavanje o holokaustu gotovo nezamislivo bez istovjetnoga epistolografskog pristupa te svijesti o važnosti osobnih pisanih svjedočanstava poput logoraških pisama, dnevnika i biografija (Berlin). Zato novohistoričkim čitanjem spomenutih logoraških pisma i dopisnica postajemo dijelom živih greenblattovskih razgovora i posredovanja između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti (Živić xiv, 10–11, 81, 82, 133, 140–41). Ovdje je, naime, riječ o istinski rijetkim logoraškim pismima i dopisnicama od povijesnoga značenja, koja ponovno zorno predočuju autentičan ambijent nekadašnjih mučenika.

Rekonstrukcije života

Kada je riječ o pokušajima opisa i rekonstrukcija života u ratnim logorima, ono što je zajedničko mnogim logorašima upravo je način na koji su percipirali svoje slobodno vrijeme te stvarali živopisnu sliku života u logoru. Dobar su primjer pisma klasičara Johna Crooka, bivšega studenta s Cambridgea. Digitalizirani prijepisi njegovih privatnih logorskih pisama objavljeni su na mrežnim stranicama Sveučilišta u Cambridgeu (St. John's College), a upravo se njihovim posredstvom mogu iščitati i rekonstruirati životni uvjeti u logoru za ratne za-

robljenike u kojem je boravio.² U pismima poslanima obitelji Crooke, naime, opisuje život u logoru, navodeći pritom predstave i koncerte koje je organizirao. Budući da je bio i klarinetist, ne začuđuje strast kojom je pisao o umjetničkim aktivnostima koje je organizirao u logoru i njihovu utjecaju na ostale logoraše. Crooke je, dapače, organizirao i ukrašavanje logora papirnatim lančićima uoči Božića te je upriličio pantomimu, kabaret, pjevanje koleda te koncert („Christmas Letters”).

Nadalje, koliko su logoraši bili domišljati u osmišljavanju slobodnoga vremena u itekako ograničenim uvjetima govori i činjenica da se u pojedinim logorima i poučavalo. Primjerice, Novozelanzanin George Trundle (1918. – 2011.) svjedočio je u svojem intervjuu o slobodnome vremenu od studenoga 1943. godine do veljače 1945. godine, dok je bio zatočenikom njemačkoga donjosaškog logora Stalag VIII-A u Görlitzu („Daily Life“). Osim igranja šaha, navodi Trundle, u logoru su osnovali i vlastito „sveučilište“. Poučavali su jezike, filozofiju, logiku i tome slično. U logoru je bilo zatočeno mnogo darovitih pojedinaca, napose umjetnika, te su osnovali odjeljak glumaca, koji su dapače postavljali i kazališne predstave. Uprizorivali su, recimo, predstavu prema komediji irskoga književnika Oscara Wildea *Važno je zvati se Ernest* (*The Importance of Being Ernest*, 1895). Logoraši su znali koliko je humor važan, pa su namjerice postavljali predstave s komičnim prizvukom. Također, bavili su se u međuvremenu i športom, a upriličene predstave prikazivale bi se i po tjedan dana pojedinačno. Izrađivali su štoviše i kulise, i to samo od ljepenke i sanduka za pakiranje te od krhotina, kojih je bilo širom logora. Logoraši bi kulise bojili, što je davalo životnost kazališnom prostoru.

S druge strane, pišući o logorima u kojima su tijekom Drugoga svjetskog rata u saveznoj državi Južna Karolina, na jugoistoku Sjedinjenih Američkih Država, bili internirani njemački ratni zarobljenici, muzealac Fritz Hamer predočuje dvije vrste instalacija te njihove životne uvjete: neki od logora, navodi autor (64, 65, 69, 70, 71), bili su smješteni na bivšim uzletištim ili u kampovima dobrovoljnoga programa američke Vlade za potporu pri zapošljavanju iz ere *New Deal* (1933. – 1942.), nazvanoga Civilni korpus za zaštitu prirode (*Civilian*

² John Crook zarobljen je rujna 1943. godine kao dvadesetdvogodišnjak u talijanskome Salernu tijekom savezničkoga iskrcavanja. Prevezen je u zloglasni Stalag VIII-B u šleskome Lamsdorfu (danas Łambinowice). Bio je zarobljen dvije godine, to jest sve do 1945., kada su ruske snage oslobodile logor. (Sama riječ *Stalag* kratica je prema njemačkome *Stammlager für kriegsgefangene Mannschaften und Unteroffiziere*: „osnovni logor za ratne zarobljenike i dočasnike“.)

Conservation Corps, CCC),³ a drugi su bili smješteni u blizini djelatnih vojnih baza, poput onih izgrađenih u Fort Jacksonu ili Camp Croftu 1944. godine. U tim su situacijama ratni zarobljenici obično bili smješteni u starim ili u novim vojarnama, izgrađenima zbog njih. Većina malih logora izgrađenih u ruralnim područjima radi pomoći u poljoprivredi ili obradbi drva bili su šatorski kompleksi s drvenim podovima i stijenkama. Ipak, ako su logori bili nastanjeni dulje od nekoliko mjeseci, izgrađeni su i rekreacijski sadržaji, uključujući nogometna igrališta i igrališta za odbojku.

Veliki, višegodišnji američki logori kao Fort Jackson i Camp Croft omogućivali su zatvorenicima i izgradbu pozornica, na kojima su izvodili vlastite predstave. Osim toga, tjedne su glazbene nastupe imali ratni zarobljenici umjetnici. Vrtlari u logorima često su uzgajali formalne vrste cvjetnjaka, koji su ponekad bili oblikovani geometrijski. U većim su logorima ratni zarobljenici pod američkom cenzurom izdavali i logoraške novine, donoseći vijesti o ratu i aktivnostima koje su se odvijale unutar baze. Večernju nastavu držali su pak ratni zarobljenici s njemačkih sveučilišta, pri čemu su zatvorenici mogli zaraditi bodove iz predmeta kao što su Engleski, Matematika i Povijest.

Iako sudbina ratnoga zarobljenika nužno nije bila sretna, postojale su, dakle, mogućnosti konstrukcije slobodnoga vremena, kako navodi i Hamer (65). Tako John Bonafilia u svojem članku opisuje životne uvjete u američkim logorima za njemačke ratne zarobljenike u zapadnome Massachusettsu u razdoblju od 1944. do 1946. godine te navodi da se od logoraša

očekivalo da rade unutar baze i izvan nje, u brižno nadziranome i unaprijed odobrenom okruženju. Glede slobodnoga vremena zatvorenika, Westover⁴ je bio opskrbljen kompletima atletske opreme koji su uključivali lopte za košarku, nogomet i odbojku, opremu za stolni tenis, igraće karte, domino, potkove,⁵ bingo, kinesku igru dame, kroket i opremu za druge igre. (48)

Ponekad su zarobljenici u logorima osnivali i udruge, održavali sastanke i slično, a dobar primjer za to jest onaj iz talijanskoga Gonarsa u Furlaniji-Julijskoj krajini:⁶

³ Riječ je o posebnome programu Vlade SAD-a, kojim se, u sklopu *New Deal*a predsjednika Franklina D. Roosevelta, pokušavala riješiti nezaposlenost mladih, obiteljski nevezanih muškaraca u dobi od 17 do 28 godina, a ručni rad uglavnom se odnosio na krajobrazne projekte u seoskim područjima.

⁴ Radi se o Zrakoplovnoj pričuvnoj bazi Westover blizu grada Springfielda u Massachusettsu (SAD).

⁵ Potkove su služile za igru sličnu bacanju koluta na klin zaboden u tlo.

⁶ Gonars je tijekom Drugoga svjetskog rata bio fašistički koncentracijski logor na području Ape-

Inače, i pod uvjetima veoma tegobnog logoraškog življenja i umiranja, internirci su nastojali da održe dobar duh. Unutar lagera djelovali su ilegalno Antifašistički komitet i lagerski odbor Osvobodilne fronte, razni kružoci, slikarska škola, zbor a povremeno je izlazio i list „Novosti iza žice“. Zahvaljujući takvoj dobro organizaciji, u noći 30–31. kolovoza 1942. uspjelo je jednoj skupini interniraca da se kroz tajno prokopani tunel od 60 metara domogne slobode. (*Spomen-kosturnica Gonars* 7)

A o tome koliko je život u svakome logoru bio jedinstven i što su sve logoraši bili spremni učiniti ne bi li ispunili vrijeme svjedoči i činjenica da je 31. kolovoza 1940. skupina logoraša interniranih u Stalagu XIII-A, njemačkome logoru za ratne zarobljenike u Langwasseru kraj Nürnberga, organizirala samostalne Olimpijske igre. S obzirom na to da službena Olimpijada zbog izbijanja rata tada nije održana, logoraši su tim činom iskazali vlastiti afinitet prema športu i onomu što šport u slobodnome svijetu predstavlja. „Olimpijske igre“ u logoru XIII-A imale su i svoju zastavu, koja je predstavljala nacionalnosti logoraša natjecatelja. I Olimpijada koja je trebala biti održana 1944. godine također je otkazana, ali logoraši su ju ipak održali između 23. srpnja i 13. kolovoza 1944., i to u Oflagu II-C, to jest u časničkom logoru (*Offizierslager*) u Woldenbergu, današnjem Dobiegniewu. U popratnome olimpijskom programu bila su, dapače, upriličena i natjecanja u izradi skulptura, slikanju i glazbi (Grys 68).

Naposlijetku, logorašima su glazbeno-scenske izvedbe također bile jedan od načina zabave, skrećući im misli s teške svakodnevice i zatočeništva te im omogućujući da se, u najmanju ruku na trenutak, užive i u druge uloge osim one ratnozarobljeničke. Jedno je od takvih događanja i upriličenje „zabavnih revija“ u njemačkome Stalagu XXI-A u Ostrzeszówu u zaposjednutoj Poljskoj između rujna 1939. godine i ožujka 1943. godine (*Photograph of Prisoners of War*). No, možda najpoznatiji takav primjer jest onaj Claira Clinea, američkoga zrakoplovca čiji je bombarder B-24 srušen na granici Nizozemske i Njemačke u veljači 1944. godine. Cline je, preživjevši pad svoje letjelice, interniran u Stalag

---

ninskoga poluotoka, osnovan 23. veljače 1942. godine. Logor je djelovao do sredine rujna 1943. godine. U njemu si bili internirani i civili, a o njegovim posebno teškim uvjetima vidi Kovačić 75. U dokumentarističkome (novohistoričkom) smislu posebnost je Gonarsa i činjenica da je nakon rata bio porušen te su ostatci građevinskoga materijala iskorišteni za gradnju u pokrajini Udine; stoga je svako pismo iz toga logora osobito važno, o čemu svjedoči i sljedeća izvorna rečenica: „U narednim mjesecima stanovništvo Gonarsa je srušilo logor a materijal upotrijebilo za izgradnju drugih objekata kao što je npr. dječji vrtić te iz tog razloga danas od logora nije ostalo baš ništa“ (*Koncentracijski logor Gonars* 19).

Luft I u Barthu, u njemačkome Pomorju. Tijekom boravka u logoru Cline je od dijelova logorskoga pokućstva – letvica s postelje, nogu od stola te odlomaka kutija za dostavu pomoći – načinio drvenu repliku svojega bombardera i violinu, a navedene je predmete izrađivao uporabom slomljenoga stakla i kuhinjskih noževa, dočim je ljepilo skidao sa stolova u blagovaonici. Tako je na Badnjak 1944. godine svojom violinom odsvirao koncert u logoru („Stalag Symphony“).⁷

Danas, dakle, postoji mnoštvo napisa o tome kako su logoraši organizirali svoje slobodno vrijeme te što je ono predstavljalo za njih. Primjerice, Abbas Emam u svojem radu piše o Iransko-iračkome sukobu (1980. – 1988.) tijekom kojega su tisuće Iranaca odvedene u zarobljeništvo: logoraši, koji su slobodno vrijeme percipirali kao suho zlato, pronalazili su tada razne načine provođenja svoje turobne svakodnevice, a učenje engleskoga – ili rjeđe kojega drugog svjetskog jezika – bila je jedna od važnijih aktivnosti (158). Zato zaključno možemo ustvrditi da je svaki logor predstavljao jedinstvenu cjelinu u kojoj su se provodile posebne aktivnosti. S obzirom na to da je u logorima istodobno bio zatočen i veći broj iznimno darovitih ljudi, potencijalno je postojao i veći broj izvanrednih ideja kako provoditi slobodno vrijeme, kolektivno ili individualno.

Metodologija istraživanja

Kako bi se rekonstruirao slobodnovremenski prostor ratnih zarobljenika i ukazala važnost konstrukcije slobodnoga vremena u životu logoraša, u radu je novohistoričkim pristupom i kvalitativnom epistolografskom analizom razmotren sadržaj osam pisama i dopisnica, pisanih rukom i odaslanih iz zarobljeničkih logora uspostavljenih tijekom Drugoga svjetskoga rata. Analizom sadržaja željelo se odgovoriti na sljedeće istraživačke postavke i pitanja: Jesu li i kako logoraši u svojim pismima i dopisnicama opisivali logorsku svakodnevicu? Možemo li novohistoričkim pristupom i epistolografskom analizom predmetnih tekstova rekonstruirati logoraški slobodnovremenski prostor?

Analizirana pisma i dopisnice u privatnome su posjedu suautorice rada, dosada nisu bila dostupna javnosti te nisu bila predmetom znanstvenih radova. Rezultati epistolografске analize sadržaja prikazani su tablično, kronološki, to jest prema datiranju pojedinačnih pisama i dopisnica te prema vrsti logora iz kojega su poslana. Slijedom toga načela u tablicama je dvostupačno prikazano

⁷ O ovome je poznatom događaju redatelj Adam Anderegg 2017. snimio film s Jackom Ashtonom u glavnoj ulozi (*Instrument of War*).

svako pismo ili dopisnica: u lijevome je stupcu prijepis izvornika, a u desnome osuvremenjena inačica toga autentičnog oblika, donesena standardnim hrvatskim jezikom (ako je riječ o starijem ili regionaliziranom hrvatskom idiomu) ili u prijevodu s njemačkoga i talijanskoga na hrvatski jezik.

Uzorak

Datirana pisma i dopisnice kronološki su označeni slovima, a podijeljena su u sljedeće četiri skupine:

- pismo poslano iz talijanskoga koncentracijskog logora za (većinom slovenske i hrvatske) civile i pripadnike pokreta otpora u venetskom Monigu, predgrađu Trevisa (A)
- pisma poslana iz Stalaga, njemačkoga ratnozaraobljeničkog logora (B i C)
- pisma i dopisnice poslana iz Oflaga, njemačkoga logora za časnike neprijateljskih vojska (D, E, F i G)⁸
- dopisnica poslana iz logora u Fort Meadeu,⁹ Maryland, Sjedinjene Američke Države (H)

Rezultati

1. Međunarodni civilni koncentracijski logor, Odjel III: Monigo, Treviso, Italija

Pismo A, datirano 1. lipnja 1943. godine, upućeno je iz talijanskoga fašističkog koncentracijskog logora za civile u Monigu, Treviso, Stipi Vičeviću starijemu u Ripu Teatinu, gradić u Općini Chieti, pokrajina Abruzzo. Budući da žig na pismu nije jasno čitljiv, nije poznato kada je ono poslano. Tablica 1 prikazuje prijepis izvornika i standardnojezičnu inačicu navedenoga pisma zatvorenika Miljenka i Borisa upućenu Stipi Vičeviću starijemu.

---

⁸ Analizirani autori logoraške korespondencije stoga impliciraju da su u Oflagu uvjeti života za zatvorenike bili mnogo bolji negoli u Stalagu.

⁹ Prvi su ratni zarobljenici u logor Fort George G. Meade, marylandski kompleks američke vojne baze, stigli u rujnu 1943. godine. Ondje je bilo mnogo zarobljenih Talijana, dok su zarobljeni Nijemci bili zatočeni u znatno manjem broju. No, instalacija Fort Meade služila je i kao logor za mnogobrojne talijanske, japanske i njemačke imigrante u Sjedinjenim Američkim Državama, koji su bili internirani pod izlikom „petokolonaške prijetnje” („Fort Meade History“; „Proclamation 2527“).

Tablica 1.

Pismo A: prijepis izvornika i standardnojezična inačica logoraške korespondencije, Monigo, 1. lipnja 1943.

Prijepis izvornika	Hrvatska standardnojezična inačica
<p style="text-align: right;"><i>Signor Vičević Stipe stari Ripa Teatina Prov. Chieti Italia</i></p> <p>Monigo 1/6/43</p> <p>Dragi stari čača i tata primite lepi i srdačni pozdrav od mene Miljenka i Borisa živi i zdravi jesmo dragi stari čača mi hodimo u školu u našem campu učimo gimnastiku niš čitat i pisat jednu večer gredu ženske našetnju jednu večer mi muški van u selo mama nam deli na kazanu jest panam nije zlo ivan gre snoma šetat mibismo išli rada kvoma možda ćemo poč jasom ozdravil Boro je velik kojija lepo pozdravljamo našega Taticu onajviše tebe čača Bog</p> <p>Ljubiju Nuki Mino Boro</p> <p><i>Bambini Emiljo i Boris Campo Concentramento Int. Civili, Reparto III Monigo Treviso</i></p>	<p style="text-align: right;"><i>Gospodin Stipe Vičević stariji Ripa Teatina Općina Chieti Italija</i></p> <p>Monigo, 1. lipnja 1943.</p> <p>Dragi djede i tata, primite lijep i srdačan pozdrav od mene, Miljenka, i Borisa! Živi smo i zdravi. Dragi djede, idemo u školu u našem logoru. Učimo gimnastiku, ali ništa čitati i pisati. Jednu večer idu žene u šetnju, a drugu mi muški van u selo. Mama nam kuha u kotliču, pa nam nije zlo. Ide s nama i van šetati. Rado bismo išli k vama. Možda ćemo krenuti. Ja sam ozdravio. Boro je velik kao i ja. Lijepo pozdravljamo našega Taticu, a najviše tebe, oče. Bog!</p> <p>Ljube Nuki, Mino i Boro</p> <p><i>Djeca Emiljo i Boris Međunarodni civilni koncentracijski logor, Odjel III Monigo Treviso</i></p>

Analizom sadržaja dopisa pretpostavljamo da je riječ o korespondenciji između zatočenih sinova Miljenka i Borisa te njihova djeda i oca izvan logora, jer je pismo potpisano retkom „djeca Emiljo i Boris“, pri čemu je „Emiljo“ potalijančeni oblik imena Miljenko, dok je „stari čaća“ čakavski izraz za djeda, pa se zato može tvrditi da su u Ripi Teatini vjerojatno zajedno boravili Miljenkov i Borisov otac (Stipe Vičević stariji) i njihov djed. Logoraši su pak u logoru Monigo boravili s majkom; štoviše, kako se u pozdravu nalaze nadimci „Mino“ (moguće prema imenu Miljenko) i „Boro“ (prema imenu Boris), nadimak „Nuki“ mogao bi uistinu biti referenca na ime njihove majke. Razvidno je da je u logoru postojala mogućnost samostalnoga kuhanja, a zatvorenici su također pohađali određeni oblik edukacije te izvodili tjelovježbu. Zanimljiva je stoga Miljenkova i Borisova opaska da u logoru nisu učili čitati i pisati. Također, bila im je dopuštena šetnja svaku drugu večer, i to tako da su jednu večer u šetnju izlazili muškarci, a drugu večer žene. Iz teksta pisma u kojem logoraši iskazuju žudnju za ocem i djedom predmnijevati je i da su Miljenko i Boris zapravo bili maloljetni ili tek blizu punoljetnosti: iako nam taj podatak ostaje u cijelosti neodgonetljiv, može se pretpostaviti i s obzirom na to da Miljenko u pismu izrijekom navodi da je Boro velik kao i on, a pismopisci dapače dvaput spominju majku, koja im u logoru kuha i ide s njima u šetnje.

2. Osnovni logor za ratne zarobljenike i dočasnike: Stalag XIII-D, Langwasser, Njemačka

U nastavku rada analizirana su dva ratnozaroobljenička pisma (B i C) logoraša Dušana Stanisavljevića, interniranoga u Pričuvnoj vojničkoj bolnici za ratne zarobljenike u njemačkome Stalagu XIII-D (odjeljak D 26) u Langwasseru kraj Nürnberga s osobnim brojem zatvorenika 85170. U pismu B, datiranome 29. listopada 1943. godine, čitamo tekst pisan ocu, Dragomiru Stanisavljeviću, upućen u Beograd. Iz žiga otisnutoga na omotnici pisma vidljivo je da je ono zapravo poslano tek 9. prosinca 1943. kao zarobljenička pošiljka (*Kriegsgefangenensendung*). Tablica 2 donosi prijepis izvornika Stanisavljevićeve korespondencije od 29. listopada 1943. godine.

Tablica 2.

Pismo B: prijepis izvornika logoraške korespondencije, Nürnberg, 29. studenoga 1943.

Prijepis izvornika
<i>Gosp.   Dragomir J. Stanisavljević   Beograd   Eksp. Pošte Beograd 2   Srbija</i>
<p><i>San. Soldat¹⁰   Dušan D. Stanisavljević   85170   (M.-Stammlager XIII D) Res. Laz. für KGF   Nbg. Langwasser</i></p> <p>Nürnberg 29. XI. 43.</p> <p>Dragi moj oče! Danas sam primio Vaše pismo, koje me mnogo obradovalo. Isto sam potpuno razumeo kao i, da ste mi pakete poslali. Iz Vašega pisma sam video, da je život kod Vas težak, a ja se pak ovde nalazim u logoru u <u>žici kao zarobljenik¹¹</u> i, nisam nikako u mogućnosti pružiti Vam ma kakovu pomoć, jer se i sam ovde borim a i mučim, da bih sačuval <u>svoj goli život</u>. Te stoga ja <u>Vas molim</u>, da mi u buduće <u>više pakete ne šalžete</u>, da se nebih trošili, a ja s' moje strane, <u>neću Vam nalepnice slati</u>. Isto, me je mnogo žao za Đorđa <u>i teško mi je</u>, što nisam u mogućnosti pomoći njemu kao i Vama. A što mi pišete, da pojedini zarobljenici šalju pakete svojim, na to ću Vam evo sada odgovoriti. <u>Prvo</u>: Ta pojedina gospođa primaju <u>od kuće dva-tri paketa mesečno</u> od kojih žive i hrane se, a što prime <u>od Amer. Crv. Krsta</u> šalju kući svojim. <u>I drugo: nalaze se na takovom mestu</u>, da uopšte ne zavise od pomoći Crv. Krsta. <u>A ja, kao i ostali mnogi moji drugovi, prvo: primamo od kuće u tri mes. jedan paket ili nijedan, i drugo: isključivo živimo od pomoći Amer. Crv. Krsta</u> (i [—]),¹² ja mislim da Vam je sad jasno, kako</p>

¹⁰ Riječ o kratici za „vojnoga bolničara“ (*Sanitätssoldat*), prema njemačkome izrazu u nekadašnjim carskim postrojbama; ipak, tu bi kraticu, kao zastarjelicu, valjalo pravilno pisati sa spojnicom: *San.-Soldat*.

¹¹ Podcrtavanja su vjerno reproducirana prema izvorniku pisma.

¹² Čini se da je ovdje nedostajući dio teksta namjerno izbrisan.

ja provodim moj bedni život i, sami zamislite dali sam ja tada u mogućnosti, poslati paket kući? I još jedna stvar, sada se nalazim pod Stalagom, među samim vojnicama koji su također siromašni kao i ja i to još bolesni, te stoga nisam u mogućnosti ni s' novčane strane pružiti Vam pomoć (kao što sam pod Oflagom radio). Služim, bez ikakve novčane nagrade! Imao bih još mnogo što-šta da Vam pišem, ali nema mesta.¹³ Pozdravite: Babu, Mamu kao i moju braću i sestre! A, Vas mnogo pozdravlja i ljubi Vaš sin Dušan!!! Pišite mi odmah!!!

U prvome je pismu, dakle, primjetna visoka razina Stanisavljevićeve utučenosti zbog životnih uvjeta u Stalagu: prisiljen je na rad bez naknade („Služim, bez ikakve novčane nagrade!“), a svoje nezadovoljstvo logoraš apostrofirao i čestim podcrtavanjima u tekstu, čime dvostruko naglašuje težinu vlastita bivstvovanja. Ostali logoraši s kojima je zatočen u odjeljku D 26 lošega su općeg stanja, siromašni i bolesni, pa Stanisavljević svojem ocu pojašnjuje da nije u mogućnosti ništa poslati obitelji u Beograd. Preživljavanje u logoru omogućeno je, naime, isključivo zahvaljujući pomoći Američkoga crvenog križa. Epistolografskom analizom također saznajemo i da je logoraš prebačen iz Oflaga u Stalag te da je u Oflagu bio zadovoljniji životnim uvjetima, u najmanju ruku kada su u pitanju novčane naknade.

Nadalje, u pismu C, datiranome 23. kolovoza 1944. godine, čitamo Stanisavljevićev tekst pisan majci, Leposavi D. Stanisavljević, u Zemun. Iz žiga, daleko jasnije otisnutoga na omotnici dosta uščuvanijega pisma, vidljivo je pak da je pošta poslana dva dana kasnije, to jest 25. kolovoza 1944., a uočiti je i da je Stanisavljević u međuvremenu prebačen u odjeljak D 29. U Tablici 3 prikazan je prijepis izvornika toga pisma.

¹³ Ipak, i u sljedećem pismu, onome datiranom 23. kolovoza 1944., iznovice uočavamo da zarobljenik Stanisavljević preskače cijelu stranicu i na nju ne piše ništa, bez obzira na to što sada ima dvostruko više mjesta za pisanje.

Tablica 3.

Pismo C: prijepis izvornika logoraške korespondencije, Nürnberg, 23. kolovoza 1944.

Prijepis izvornika
<p><i>Cj. Đa.</i> <i>Leposava D. Stanisavljević</i> <i>Zemun</i> <i>Visoka br. 6.</i> <i>N. D. Hrvatska</i></p>
<p><i>San. Soldat</i> <i>Dušan D. Stanisavljević</i> <i>85170</i> <i>(M.-Stammlager XIII D) Res. Laz. für KGF</i> <i>Nbg. Langwasser</i></p> <p>Nürnberg 23.VIII. 44.</p> <p>I.</p> <p>Draga moja ljubljena mamice! Danas sam primio Vašu kartu u kojoj ste mi javili da ste moje fotografije, koje sam poslao po gosp. Dr. Mileti Magarašević-u¹⁴ – primili. Samo me je žao, što gosp. Dr. niste kod kuće zatekli. Mama, zašto mi Milica nije na ovu kartu odgovorila, kao i na još mnogo pisama i karata, koje sam joj za ova tri mes. poslao. Evo već tri mes., otkako od nje pošte nemam? Draga moja mamice, prekjucher sam primio vest – da je moj dragi otac u životu a, da mi je moj jedini sin i cvet moje mladosti prek. Dragan – umro. <u>Evo kako se to odigralo</u>: Ja</p>

¹⁴ Rođen 1905. u Gornjem Kovilju kraj Novoga Sada, a preminuo 2003. u Beogradu, liječnik Mileta Magarašević nazivan je jednim od „velikana srpske medicine“ („Istorijat“). Diplomirao je 1930. godine u Beogradu, specijalizirao na Internoj propedeutičkoj klinici te radio u njezinu rendgenskome kabinetu. Na usavršavanju iz radiologije bio je u Strasbourgu 1935. – 1936., a internistički specijalistički ispit položio je 1937. godine. Srbijanski izvori navode da je za Drugoga svjetskog rata bio u zarobljeništvu u Njemačkoj te da je „po povratku 1945. nastavio rad na Internoj propedeutičkoj klinici“ (Maksimović 201). Međutim, iz predočena izvornika Stanisavljevićeva pisma saznajemo da je Magarašević nedvojbeno bio nazočan sa Stanisavljevićem u Stalagu XIII-D te da je najkasnije u kolovozu 1944. godine bio kod kuće, a ne, kako bi se iz navedenih srbijanskih vrela moglo pogriješno zaključiti, tek 1945. godine.

sam 11. VII. t. g. primio Zem. List. „Graničar“,¹⁵ a u kome sam pročitao, da je u vremenu od 17 do 24.VI. t. g. umro Dragomir Stanisavljević. Znajući, da u Zemunu nije bilo drugoga, koji je isto ime i prezime nosio – već samo moj otac, a i on mi je sam u zadnjoj karti, koju je pisao 6.VI. ov. g. javio, – da je mnogo slab. Prema tome – kako je u novinama pisalo, a i od Vas kao i tate, pošte dugo nisam imao, ja sam držao, da je stvarno smrt – moga oca zadesila. Na drugo pismo nastavljam!!

—

S obzirom na pismo B, uočavamo da majka i otac logoraša Stanisavljevića nisu živjeli na istoj adresi: očeva je adresa bila u Beogradu, Srbija, a majčina u Zemunu, Nezavisna Država Hrvatska. Osim toga, Stanisavljević je u pismu B, poslanome ocu, ustvrdio kako bi još pisao, ali da nema dovoljno mjesta na papiru, pa je stoga neobično što potom majci šalje pismo s jednom praznom stranicom. Iz pisma zaključno iščitavamo da je Stanisavljević mislio da mu je preminuo otac, no ispostavilo se da mu je preminuo sin Dragan. Iako je logoraš najavio drugo pismo, odnosno drugu stranicu, a u faksimilu pisma ju je i numerirao, ipak ju nije ispisao, te pismo zapravo završava nejasno – ne znamo sve pojedinosti kako je do navedene pogriješke došlo i je li na koncu preminuo i otac. Također, epistolografskom analizom pisma i novohistoričkom analizom ostalih izvora saznajemo da su logoraši mogli čitati novine (iako je bila riječ o propagandnim tiskovinama) te primati i slati poštu, to jest dopisnice i pisma.

3. Logor za časnike neprijateljskih vojska: Oflag, Nürnberg, Njemačka

U ovome dijelu analizirali smo jedno pismo (E) i tri dopisnice (D, F i G) logoraša Ljubomira Ivića (osobni broj zatvorenika 5787) otpremljene iz nürnborskoga Oflaga XIII-A (Podlogor B, odjeljak D 12, baraka 93). Dopisnica D napisana je 1. srpnja 1941. u Oflagu XIII-A, a poslana je vjerojatno Heleni Noušak u Slavonsku Požegu 7. srpnja 1942., što je vidljivo iz žiga otisnutoga na njoj. U Tablici 4 prikazani su prijepis izvornika i usporedan prijevod te dopisnice.

¹⁵ Tjednik *Graničar* objelodanjan je od 1. siječnja 1942. do 7. listopada 1944. u Zemunu, i to kao tiskovina za Zemun i Srijem. Raspačavao ga je Ustaški nakladni zavod iz Zagreba, a uređivao ga je Gustav Krklec. Nakon oslobođenja Zemuna, ujesen 1944. godine, nastavio je, uz podnaslov *Tjednik za Srijem*, s izlaženjem u Vinkovcima od 10. veljače 1945. pa sve do oslobođenja toga grada, a izdavalo ga je Vojno operativno zapovjedništvo Iztok bivše Nezavisne Države Hrvatske. Tiskan je u Građanskoj tiskari u Vinkovcima, a jedan od urednika bio mu je Viktor Justić. Posljednji, deveti broj izišao je 10. travnja 1945. (*Vinkovačke novine*).

Identitetska raščlamba

Zbog vrlo nejasnoga Ivićeva rukopisa na pismu i dopisnicama prezime Noušak moguće je ustvari iščitati i kao Noyšak, Noyšar, Vojšak ili Voyšar (tekst od 1. srpnja 1941.), Voyšak (tekst od 12. prosinca 1941.), Vonšar ili Voušak (tekst od 30. lipnja 1942.), ali i kao Vonšak, odnosno kao Voušak (tekst od 14. prosinca 1942.). Budući da ni jedna od tih varijacija nije poznata kao uobičajeno hrvatsko prezime, možemo samo iznijeti pretpostavku i zapitati se radi li se o prezimenu Noušak. No, zbog podudarnosti grafema *N* i *V* u Ivićevu krasopisu na dopisnici datiranoj 1. srpnja 1941. godine, malo je vjerojatno da je riječ o prezimenu Novšak, koje i danas postoji u Hrvatskoj. Usporedimo li, međutim, Ivićevu grafiju u ostalim razmatranim tekstovima, razaznajemo da ipak nije riječ o prezimenu Novšak. Pretragom na internetskoj stranici *Acta Croatica* vidljivo je, naime, da nositelji prezimena Novšak danas žive u Zagrebu, Sesvetama, Rijeci te na otoku Viru, dok ni jednoga nema u Požegi, a dapače ni u Požeštini („Novšak“).

Štoviše, s obzirom na zadnju dopisnicu, poslana 14. prosinca 1942., uočavamo i novu varijaciju prezimena, ovaj put kao Voušak. Tako rijetko prezime ne nalazimo često u Hrvatskoj, uz izričitu iznimku Marinele Voušak, koja se, doduše, tablično spominje u članku ljubljanskoga *Sokolskoga glasnika* iz 1925. godine, to jest za vrijeme Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca („Uspehi“ 111). Moguće je stoga i da je nadimak Lela skraćen prema imenu Marinela te da je Lelin pravi identitet doista onaj Marinele Voušak. Ono što ide u prilog takvoj tezi jest ojkonom *Požega* naveden u spomenutoj tablici uz njezino ime.

Ako je Lela zaista Marinela Voušak, tada doznajemo da se aktivno bavila športom te da je bila članicom Jugoslavenskoga sokolskog saveza, čiji je cilj bilo njegovanje, promidžba i razvoj sokolstva i raznih grana tjelovježbe, primjerice jahanja, mačevanja, plivanja i strjeljaštva, uz sletove i natjecanja u osnovanim sokolskim župama („Hrvatski sokolski savez“). Prema tome, iz teksta navedenoga članka u *Sokolskome glasniku* saznajemo da je Marinela Voušak pripadala požeškomu društvu, ali osječkoj župi, te da je u Zagrebu 8. rujna 1925. nazočila svečanoj proslavi tisućgodišnjice hrvatskoga kraljevstva, koju je organizirao Jugoslavenski sokolski savez („Uspehi“ 89).

Druga i najizvjesnija mogućnost jest ta da je u predmetnim Ivićevim tekstovima riječ o Heleni Noušak. Naime, u razgovoru koji je posredstvom elektroničke pošte vođen s kustosicom u Gradskome muzeju Požega saznajemo da je u Požegi uistinu živjela učiteljica „sličnoga imena”, odnosno Ela ili Nela No-

ušak, koja je stanovala u blizini požeškoga Parka Zvečevo (Marić). Požežani, naime, Park Zvečevo i danas tako nazivaju zbog obližnje tvornice Zvečevo. Lako je onda moguće da se u to vrijeme taj perivoj nazivao i Novim parkom jer je u blizini središta grada postojao još jedan perivoj, koji je u gradu bio najstariji, dočim je ovaj u novijemu dijelu grada, preko Orljave. Ako je, dakle, u Ivića riječ o učiteljici Noušak, vjerojatno je riječ o Heleni Noušak, a izraz Lela, korišten u dopisnicama i pismu, nadimačka je skraćunica njezina izvornoga imena.

O Heleni Noušak saznajemo i iz Matične knjige o službenicima Državne realne gimnazije u Požegi (Žanetić 318). U požeškoj je Gimnaziji djelovao i nastavnički zbor, a Helena Noušak bila je njegovom članicom, što se može rekonstruirati i fotografijom iz zbirke Ljubice Koydl, nastalom 1960. godine (Žebčević Matić). O Heleni Noušak govori i članak u časopisu *Muzika*, i to kao voditeljici likovne sekcije požeškoga pjevačkog društva (Kramberger 187). Naposljetku, da je Helena Noušak bila požeška učiteljica i slikarica, saznajemo i iz dokumenta Gradskoga muzeja Požega, prema kojemu je Požežanka Sanja Pok Muzeju darovala „sliku požeške slikarice i učiteljice Nele Noušak *Makovi*“ (Gradski muzej Požega 5).

Tablica 4.

Dopisnica D: prijepis izvornika i prijevod logoraške korespondencije, Nürnberg, 1. srpnja 1941.

Prijepis izvornika	Prijevod
<i>Frau Lela Voyšak Sl. Požega¹⁶ Novi park Croatien</i>	<i>Gospođa Lela Voyšak Slavonska Požega Novi park Hrvatska</i>
<i>Ljubomir V. Ivić 5787 Oflag XIII A, Unterlager B, D 12,¹⁷ Baracke-Nr. 93 1-VII-1941 g.</i>	<i>Ljubomir V. Ivić 5787 Logor za časnike neprijateljskih vojska XIII-A, Podlogor B, D 12, baraka br. 93 1. srpnja 1941.</i>

¹⁶ Hrvatski grad Požega 1929. mijenja ime u Slavonska Požega, a 1991. vraća mu se stari, povijesni naziv. Grad postaje središtem Požeško-slavonske županije 1993. godine.

112 ¹⁷ Iz logorskoga pečata saznajemo da je zarobljenik bio u odjelu D 12.

<p>Frau Lela, Ich nehme mir die Freiheit mich an Sie zu wenden. Begrüße Sie u. die Ihrigen, wie auch meine geliebte. Welchen Sie diese Karte übergeben sollen. – Meine Liebe, Keinen Augenblick vergesse ich¹⁸ Deiner. Hast Du das Vertrauen zu mir verloren? Von meiner Familie erhielt ich keine Antwort. Schreibe mir in deutschen Sprache – Ich werde wieder schreiben. Dein Ljubomir</p>	<p>Gospođa Lela, uzimam si za slobodu obratiti Vam se. Pozdravljam Vas i Vaše, kao i svoje voljene, kojima trebate predati ovu dopisnicu. – Draga moja, nijednoga Te trenutka ne zaboravljam. Jesi li Ti izgubila svoje povjerenje u mene? Od svoje obitelji nisam dobio nikakav odgovor. Piši mi na njemačkome jeziku. – I ja ću opet pisati. Tvoj Ljubomir</p>
--	--

Iz predočene kraće dopisnice ne možemo saznati ništa o Ivićevu vremenu provedenome u logoru niti o načinu njegova logoraškoga života, osim što su logoraši očito imali mogućnost komunikacije s obitelji posredstvom pošte. Također, saznajemo da je logoraš Ivić znao njemački jezik, iako uvidom u izvornik vrijedi istaknuti da njime slabije vlada, i to i u pogledu pravopisa, i u pogledu gramatike, i u pogledu poretka riječi, i u pogledu sintakse te ga je stoga bitno slavenizirao. S obzirom na ambivalentan način oslovljavanja osobnim zamjenicama *Vi* i *ti*, vrlo je vjerojatno da su „gospođa Lela“ (Helena Noušak?) i Ivić bili u svojevrsnome prisnom odnosu.

U pismu E, napisanome 12. prosinca 1941. godine i poslanom 23. prosinca 1941. godine, uočavamo pak razliku u primateljichinoj adresi. U Tablici 5 prikazani su prijepis izvornika i usporedan prijevod pisma.

¹⁸ Filološki je zanimljivo primijetiti da Ivić, ne osobito vješt u njemačkome, na dopisnici D za njemačku osobnu zamjenicu *ich* rabi njezin dijalektni lik *isch*. Kako je lokacija Oflaga XIII-A bila u bavarskome Nürnbergu i kako izgovor digrafa *ch* kao [ʃ] nije bavarska, već prije porajnska dijalektna karakteristika, pretpostaviti je da je Ivić bio pod jezičnim utjecajem izvornih njemačkih govornika iz te sredine (primjerice iz Mainza).

Tablica 5.

Pismo E: prijepis izvornika i prijevod logoraške korespondencije, Nürnberg, 12. prosinca 1941.

Prijepis izvornika	Prijevod
<p><i>Frau Lela Voyšak (für Zinija) Sl. Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i></p> <p><i>Ljubomir V. Ivić 5787 – VI/93¹⁹ Oflag VI/B Oflag XIII B, Nürnberg</i></p> <p>12-XII-1941 god</p> <p>Meine Liebe!</p> <p>Ich bin gesund wie gehtes Dir, Frau Lela und den Ihren?²⁰ Gestern habe dem erwarteten Brief bekommen, heute erhielten wir dieses. Bin glücklich, weil ich sofort antworten kann. Wen glaubst Du, mir oder Jovo? Du weist dass es mein Wunsch war, dass alle meine Sachen bei Dir aufbewahrt waren, Jovo</p>	<p><i>Gospođa Lela Voyšak (za Ziniju) Slavonska Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i></p> <p><i>Ljubomir V. Ivić 5787 – VI/93 Logor za časnike neprijateljskih vojska VI-B Logor za časnike neprijateljskih vojska XIII-B, Nürnberg</i></p> <p>12. prosinca 1941.</p> <p>Draga moja!</p> <p>Zdrav sam. Kako si ti, gospođo Lelo, i Vaši? Jučer sam primio očekivano pismo, a danas primismo ovo. Sretan sam što mogu odmah odgovoriti. Komu vjeruješ, meni ili Jovi? Znaš da mi je bila želja da sve moje stvari budu čuvane kod tebe. Jovi ništa nisam darovao, to mi je sada najmanja briga.</p>

¹⁹ U odnosu na prethodnu dopisnicu, logoraš Ivić sada uz svoj zatvorenički identifikacijski broj dodaje i podatak „VI/93“, koji se odnosi na broj barake (93) te na oznaku logora (Oflag VI/B). Na logorskom žigu vidljiva je pak oznaka logora „XIII B, Geprüft D 15“ – što znači da je pošta jamačno provjerena u logorskom odjeljku D 15 – dok je na samoj dopisnici otisnuto „Oflag VI/B“. Ta je oznaka obojena modro te je ispod nje udaren novi žig s oznakom „Oflag XIII B, Nürnberg“. Prema tome, ako uzmemo u obzir ono što je napisao zatvorenik Ivić, boravio je tada zapravo u Oflagu VI/B, bez obzira na žig i službenu dopunu na dopisnici.

²⁰ Razvidno je, naime, da se Ivić i dalje uvelike koleba bi li „gospođu Lelu“ oslovio s poštovanjem (Vi) ili bi s njom i u pismu ostvario bliži odnos, oslovivši ju s *ti*. Kako bismo istaknuli tu podvojenost, prijevodno smo namjerice zadržali tekst Ivićeva izvornika, iako je takva uporaba nepravilna.

habe ich nichts geschenkt, dies ist mir jetzt die Kleinste ——orge.²¹ Monatlich bekommen wir 2 Karten und 1 Brief. Dir, meine (...) will ich zweimal monatlich schreiben. Du fragst mich ob (...) ——ein bin??? Könnte ich Dir lügen und mich Dir schön (...) Du hast dies am wenigsten verdient. Du bist ——n und ich bin Dein! –

(...) ——st mir leid, weil ich nicht „ja“ sagen kann da der Bruder ——icht einwilligt, ich glaube dass Du mich verstehst, sei nicht böse deswegen. *Wenn ich Kamm*. Schicke ich Dir 50 R.M., nur sei deswegen nicht böse, weil ich nicht auf diese Weise Dich bezahlen will. Meinen Vater verurteile auch ich, er ist nicht aufmerksam.

Das dritte Paket er warte ich täglich. Es ist mir leid, dass wir uns nicht früher gekannt haben. Du möchtest nicht richten über mich und Du wüßtes wem Du schickst. Gott soll uns mir Gesundheit geben und mein Rückkehr in die Heimat.

Ja te draga moja molim da radi mene ne padneš u iskušenje – Razumi me što ne rekoh „da“ – jer me brat veže. Ja sam s tobom uvijek, amajliju kao svetinju čuvam. Želi ti sretne praznike i novu 1942 god Tvoj Ljubomir

Mjesečno dobivamo dvije dopisnice i jedno pismo. Tebi, moja (...), pisat ću dvaput mjesečno. Pitaš me jesam li sam?! Bih li ti mogao lagati i uljepšavati se (...)? Ti si to ponajmanje zaslužila. Ti si moja, a ja sam tvoj! –

Žao mi je što nisam mogao reći „da“, jer brat nije pristao. Vjerujem da me razumiješ i ne budi stoga zlovoljna. Kada budem došao, poslat ću ti 50 njemačkih maraka, samo ne budi stoga zlovoljna, jer te na taj način ne želim namiriti. Svojega oca osuđujem i ja, nepažljiv je. Treći paket očekujem danomice. Žao mi je da se nismo ranije upoznali. Ne bi me krivo procijenila i znala bi komu šalješ. Neka nam Bog podari zdravlje i moj povratak u Domovinu!

Ja te, draga moja, molim da radi mene ne padneš u iskušenje – Razumij me što ne rekoh „da“ – jer me brat veže. Ja sam s tobom uvijek, amajliju čuvam kao svetinju.

Sretne praznike i novu 1942. godinu želi ti Tvoj Ljubomir.

Iako ne donosi detaljnije informacije, iz njemačko-hrvatskoga pisma E saznajemo da su logoraši imali mogućnost mjesečno slati jedno pismo i dvije dopisnice. S obzirom na to da logoraš Ivić spominje da će poštom poslati pedeset tadašnjih njemačkih maraka (*Reichsmark*, *RM*), vjerojatno je primao novčanu naknadu za svoj rad u onodobnoj njemačkoj uporabnoj valuti. Pritom valja od-

²¹ Zbog oštećenosti pisma dio teksta nedostaje.

mah novohistorički dodati da je u ovome kontekstu ustvari riječ o logoraškome novcu, to jest o bonovima s pretiskom logorskoga žiga kao oznake. Logorske su oznake služile za slučaj zatvorenikova bijega, odnosno ako bi koji logoraš pobjegao i koristio se logoraškim novcem, mogao je po tome biti prepoznat i pronađen.

Također, logoraši su mogli primiti i pakete, no ono što je u pismu E upečatljivo jest to da njegovu primateljicu, stanovitu gospođu Lelu Voyšak (to jest najvjerojatnije Helenu Noušak), logoraš Ivić usrdno moli za vjernost te spominje svoje složene obiteljske odnose. Također, epistolografskom analizom sadržaja pisma uočavamo i logoraševu nadu u što skoriji povratak u Domovinu. Pismo je pisano dvojezično, to jest prvi je dio pisma pisan na njemačkome, a drugi na hrvatskome jeziku.

U nastavku slijedi analiza dopisnice F, datirane 25. lipnja 1942. i poslana 30. lipnja 1942. godine vrlo vjerojatno također Heleni Noušak. U Tablici 6 prikazani su prijepis izvornika dopisnice i njezin uspoređan prijevod na hrvatski jezik.

Tablica 6.

Dopisnica F: prijepis izvornika i prijevod logoraške korespondencije, Nürnberg, 25. lipnja 1942.

Izvornik	Prijevod
<i>Lela Voušak für Zinia Sl. Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i>	<i>Lela Voušak za Ziniju Slavonska Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i>
<i>Ljubomir V. Ivić 5787 Oflag XIII B, Baracke-Nr. 106 – VI</i>	<i>Ljubomir V. Ivić 5787 Logor za časnike neprijateljskih vojska XIII-B, baraka br. 106 – VI</i>
25-VI-1942 god	25. lipnja 1942.

<p>Liebe Meine</p> <p>Ich bin gut, was machst Du? Ich schreibe dich ein Monate – 30 ist gemusst sein – entschuldigen – das ist nicht znak daß ich liebe nicht – dagegen ich meine immer auf Dich. Von Dich ich bekomme nicht noch Brif, ich habe die Karte bekommen, die Pakete ich bekomme in Reihe. Schieben Sie mir eine deine leichte unterhoselein i Julia werde Dir ein Brif schr—.</p> <p>Ville wärmen Grüsse von Deinen Ljubomir –</p>	<p>Draga moja,</p> <p>dobro sam, a što ti radiš? Nisam pisao mjesec dana – mora biti trideset dana. Oprosti! To nije znak da te ne volim – naprotiv, uvijek mislim na tebe. Primio sam dopisnicu, a pakete sam primao redom. Pošalji mi jedan komad svojega laganog donjeg rublja. I Julia će ti pisati. Mnogo toplih pozdrava od tvogega Ljubomira!</p>
--	--

Analizom tekstualnoga sadržaja dopisnice F nismo bili u mogućnosti doznati gotovo nikakve nove pojedinosti vezane uz život u logoru i načine provedbe Ivićeva slobodnoga vremena, nego nam je tek podastrto nekoliko činjenica o tome da su logoraši primali i pakete s odjećom. No, podatak da Ivić moli Lelu Voušak (Helenu Noušak?) da mu poštom pošalje donje rublje svjedoči o nedostatku osnovnih životnih potrepština u logoru; usto, Ivić je premješten u novu baraku, 106 – VI, a i tekst se ove dopisnice, unatoč svojoj kratkoći, doimlje kao da je pisan pod daleko većim pritiskom negoli raniji, o čemu znakovito svjedoči i hrvatska riječ *znak*, koju Ivić rabi mjesto njemačke istovrijednice *Zeichen*. Moguće je, dakle, da se zatočeni Ivić, iako vlada osnovnim njemačkim idiomom, u tome teškom času i u trenutku krajnje napetosti ipak priklanja materinskomu (srpskom?) jeziku, čiji vokabular daleko bolje poznaje, a nepribranost je podcrтана i time što je ime posrednice Zinije, koja je nedvojbeno dostavljala njegovu poštu primateljici, ovdje doneseno prema njemačkome pravopisu (*Zinia*), što je nedosljedno s obzirom na lik *Zinija* kojim se Ivić koristi u svim svojim ostalim tekstovima.

Posljednja Ivićeva korespondencija iz Oflaga XIII-B jest ona na dopisnici G, pisanoj 7. prosinca 1942. godine. Dopisnica je zacijelo također poslana Heleni Noušak tjedan dana poslije, to jest 14. prosinca 1942. godine. U Tablici 7 prikazani su prijepis izvornika i usporedan prijevod predmetne dopisnice.

Tablica 7.

Dopisnica G: prijepis izvornika i prijevod logoraške korespondencije, Nürnberg, 7. prosinca 1942.

Prijepis izvornika	Prijevod
<p style="text-align: right;"><i>Lela Voušak für Zinija Sl. Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i></p> <p><i>Ljubomir V. Ivić, Lt. 5787 Oflag XIII B, Baracke-Nr. 27 – II</i></p> <p>7-XII-1942 god</p> <p>Liebe Meine Patin, Ich bin gesund dasselbe wünsche ich dir. Ich bekom der Brief, der mich viel mehr als ein bestes Paket erfreute. Ich erhalte die Karte von Fräulein, Sie schreiben mir, daß sie im Staatsdiens sind und auch sind glücklich ich weiß nicht ob sie mir auf diese Wise frozzen? Es werde Lieben Gott geben daß wir uns zusammen treffen. Meine biste glück wünsche zu Weihnachten: Neus Jahr sohle alle Winsche erfüllen. – Ich glaubte, daß der Herz ist Kein unser Staatsangehörige Wemm du Komst schicke mir 1-2 Bucher bis wünsche dir vieles glück dein Luba – pozdravi komšike od mene Tvoj Љубомир –</p>	<p style="text-align: right;"><i>Lela Voušak za Ziniju Slavonska Požega Jelačićeva 1 Hrvatska</i></p> <p><i>Ljubomir V. Ivić, poručnik 5787 Logor za časnike neprijateljskih vojska XIII B, baraka br. 27 – II</i></p> <p>7. prosinca 1942.</p> <p>Draga moja kumo, ja sam zdrav, a tebi želim isto. Dobio sam pismo, koje mi se svidjelo mnogo više od najboljega paketa. Dobio sam gospodičinu čestitku, piše mi da je u državnoj službi i da je također sretna. Ne znam zafrkavate li me na ovaj način? Neka nam dragi Bog da da se sretnemo! Moje najbolje želje za Božić: neka Nova godina ispuni sve želje! – Vjerovao sam da taj Herz nije naš državljanin. Kada dođeš, pošalji mi 1 – 2 knjige. Dotada ti želim puno sreće. Tvoj Ljuba – Pozdravi mi susjede! Tvoj Ljubomir</p>

Kao i iz prethodne dopisnice, saznajemo da je logoraš iznova premješten u novu baraku, 27 – II, a novost je što na ovoj dopisnici, uz ustaljeni dodatak srednjega imena, Ivić rabi i njemačku kraticu svojega vojnog čina (*Lt.*). Ivić je,

dakle, bio poručnik (*Leutnant*), a istovjetan časnički čin imao je i nacistički *Wehrmacht*. (Usporedbe radi, taj čin postoji i u Hrvatskoj vojsci, a smatra se najnižim časničkim činom; oznaka mu je stoga jedna zlatovezna pleterna četvorina i jedna pleterna traka.)

Štoviše, Ivić se prvi put potpisuje na drugome pismu – ćirilici – iako je ostatak teksta i dalje pisan njemačkim jezikom, latinično. No, ovaj put Ivić umjesto odjeće moli da mu se pošalju jedna ili dvije knjige, što upućuje na to da su logoraši u paketima mogli primati i literaturu, koju su nedvojbeno svesrdno čitali u svoje slobodno vrijeme, duhovno se uzdižući i izgrađujući svoje ličnosti. Također, ako prisposodobimo prijašnju Ivićevu korespondenciju njegovoj zadnjoj dopisnici, uočavamo da taj logoraš sada nešto bolje vlada njemačkim te se može zaključiti da je tijekom svojega boravka u logoru jamačno dovoljno ovladao osnovnim njemačkim jezikom (to jest njegovom gramatikom, ortografijom i sintaksom), iako je on i dalje u velikoj mjeri ostao nepravilan i poslavenjen (primjerice pri sklonidbi imenica, sprezanju glagola ili pri pisanju izraza prema njihovom izgovoru mjesto prema uzusima njemačkoga pravopisa).

Ratnozaroobljenički logor: Fort Meade, Maryland, Sjedinjene Američke Države

Naposljetku, dopisnicu H, datiranu 27. ožujka 1945. godine, poslao je zatočenik Caruso Libero travnja 1945. godine u mjesto Foiano Val Fortore Benevento, Italija, svojoj majci Gioletti Mariji Giuseppi. U Tablici 8 prikazani su prijepis izvornika i usporedan prijevod te dopisnice.

Tablica 8.

Dopisnica H: prijepis izvornika i prijevod logoraške korespondencije, Fort Meade, Maryland, 27. ožujka. 1945.

Prijepis izvornika	Prijevod²²
<p style="text-align: center;">Cartolina Postale per Prigionieri di Guerra</p> <p style="text-align: right;"><i>Indirizzo</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Gioletti Maria Giuseppa Foiano Val Fortore Benevento ITALIA</i></p> <p>27/3/1945</p> <p>Cara mamma, Con molto piacere rispondo la vostra cara lettera, io sono molto contento della foto di Fioralba, ed anche delle vostre notizie datemi da voi. Io ho fatto 15 minuti di incontro con la cugina Antonietta, mi ha detto che stava bene e altrettanto gliò detto io à lei. Io sto bene e spero altre tanto di tutti voi, parenti e amici <i>e chiunque</i>. Saluti e baci cari a tutti Vostro af. figlio Caruso Libero</p>	<p style="text-align: center;">Poštanska dopisnica za ratne zarobljenike</p> <p style="text-align: right;"><i>Adresa</i></p> <p style="text-align: center;"><i>Gioletti Maria Giuseppa Foiano Val Fortore Benevento, Italija</i></p> <p>27. ožujka 1945.</p> <p>Draga mama, s velikim zadovoljstvom odgovoram na Vaše drago pismo. Vrlo sam zadovoljan slikom Fioralbe, a također i vijestima koje ste mi poslali o sebi. Proveo sam 15 minuta u susretu s rođakinjom Antoniettom, rekla mi je da je dobro, a isto sam i ja njoj rekao za sebe. Ja sam dobro i nadam se da ste također i svi vi, rođaci, prijatelji i ostali. Pozdravi i dragi poljupci svima! Srdačno Vaš sin Caruso Libero</p>

Iz same epistolografske analize ove dopisnice nije, na žalost, moguće saznati ništa više od toga nego da su logoraši mogli primiti poštu, a logoraš Libero primio je dapače i fotografiju. Također, postojala je i mogućnost obiteljskoga posjeta, pa stoga logoraš svoju majku izvješćuje o rođakinjinu obilasku. No, s obzirom na to da je logoraša nakratko posjetila rođakinja i s obzirom na prirodu samoga logora (o kojoj smo, u novohistoričkome kontekstu, opširnije izvijestili

²² Pri prijevodu talijanskoga izvornika dopisnice pomogla nam je izv. prof. dr. sc. Katarina Dalmatin s Odsjeka za talijanski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Splitu. Ovom joj prigodom srdačno zahvaljujemo.

u podrubnoj bilješci 9), pretpostavka je da je Caruso Libero zapravo bio građanin Sjedinjenih Američkih Država koji je bio interniran u Fort Meadeu kao politička prijetnja.

Zaključna rasprava

Raščlamba i poučavanje o slobodnovremenskome prostoru zarobljenika tijekom Drugoga svjetskog rata nemogući su bez (u našem slučaju novohistoričkoga) posezanja za autentičnim izvorima poput ratnozaroobljeničkih dnevnika, pisma i memoara. Takvi izvori tada stvaraju živu sliku posredovane stvarnosti te su nezaobilazan medij u pokušajima razumijevanja pojedinih povijesnih događaja. Epistolografskom analizom osam izvornih i javnosti dosada nedostupnih pisama i dopisnica iz ratnozaroobljeničkih logora uočavamo da su zatočenici u manjoj ili većoj mjeri opisivali svoju svakodnevicu. No, s obzirom na vremenske i tehničke limitiranosti, često su ta logoraška pisanja bila prilično oskudna i sastojala su se od osnovnih informacija o zdravlju i upita o sudbinama članova obitelji.

Ipak, promatranjem šire slike zapažamo i to da su pojedini logoraši tijekom boravka u logoru donekle naučili i jezik zemlje u kojoj su bili zatočeni, mada je on na gramatičkoj, ortografskoj, sintaksoj i stilističkoj razini često bio nepravilan, odnosno zamjetno poslavenjen. Također, epistolografskom analizom saznajemo da su logoraši ipak posvećivali pozornost svom slobodnovremenskom prostoru, i to u iznimno limitiranim životnim uvjetima. To se odnosi na njihove molbe za slanje literature za čitanje, kratkim izvješćima o šetnjama i kuhanju, a dapače i o pohađanju škole ili gimnasticiranju.

S obzirom na to da je svaki logor u svakome smislu iznimno specifičan, i život je u njemu bio ovisan o mnogobrojnim čimbenicima. Danas, s odmakom od gotovo osamdeset godina od završetka Drugoga svjetskog rata, duboko smo svjesni sviju logorskih trauma i brojnih ljudskih stradanja, te je stoga prikaz sudbine svakoga pojedinačnog logoraša vrijedan doprinos čovječanstvu u smislu očuvanja kolektivnoga sjećanja na stradalničke ili preživljeničke patnje. U tome smislu i rezultati ove epistolografske analize logoraške korespondencije predstavljaju novohistorički znanstveni doprinos u širem, interdisciplinarnom smislu.

Ovom smo studijom, prema tome, željeli naglasiti imanentno značenje epistolografskoga, novohistoričkog istraživanja pisama i drugih dostupnih oblika korespondencije između zatočenika američkoga ratnozarobljeničkog logora (Fort Meade), njemačkih ratnozarobljeničkih logora (Oflag II-C, VI-B, XIII-A i XIII-B te Stalag VIII-A, VIII-B, XIII-A, XIII-D i Stalag Luft I) te talijanskih međunarodnih koncentracijskih logora (Gonars i Monigo) i članova njihovih užih obitelji, šire rodbine, prijatelja i znanaca tijekom Drugoga svjetskog rata, jer ti dokumenti pružaju neprocjenjiv uvid u otpornost ljudske psihe u ekstremnim, dehumanizirajućim nedaćama. Prepiska, dakle, otkriva ne samo održavanje vjere i duha usred nesreće već i uključenost u šport i kulturne aktivnosti, a dapače i organizaciju zatvoreničkih kazališnih predstava. Studija je stoga imala za cilj istaknuti izvanrednu prilagodljivost i psihološku otpornost tih pojedinaca, nudeći jedinstvenu perspektivu o ljudskoj izdržljivosti, obiteljskoj i prijateljskoj potpori te snazi supatničkoga druženja, kulture i zajednice i u najmračnijim vremenima.

Naime, dobro je poznat pozadinski kontekst da su u Drugome svjetskom ratu milijuni vojnika i civila zarobljeni te da su mnogi od njih i zatočeni u zarobljeničkim logorima diljem Europe, a nekolicina od oko 1700 njemačkih i talijanskih ratnih zarobljenika zatočena je naposljetku, rujna 1943., i u Sjedinjenim Američkim Državama („Fort Meade History“). Uvjeti u tim logorima bili su, rekosmo, drastično različiti, a mnogi su ratni zarobljenici doživjeli vrlo grub tretman. Međutim, detaljnije filološke analize mnogobrojnih manifestacija otpornosti logoraškoga ljudskog duha i kreativnih mehanizama suočavanja sa stresom usred takvih nedaća u nas su manje istraženo područje i u povijesno-arhivističkim, a kamoli u epistolografskim, novohistoričkim znanstvenim istraživanjima vrela.

Zato ovaj rad, detaljno ispitujući autentične autografe s opisima zarobljeničkih života iz arhivskih, muzejskih i privatnih zbirka, povijesna izvješća o predmetnim ratnozarobljeničkim i koncentracijskim logorima tijekom Drugoga svjetskog rata i prethodna znanstvena istraživanja o tome, nudi uvid u dio te građe, koja svakako zaslužuje daljnja proučavanja, kako bi pomogao rasvijetliti uzorke ponašanja u uvjetima ekstremnoga zatočeničkog stresa, neugaslu logorašku nadu, kreativnu psihološku otpornost i privid normalnosti te metode koje su logoraši uspješno primjenjivali ne bi li zadržali svoje mentalno zdravlje, vjeru, duh i osjećaj za zajednicu unatoč poteškoćama s kojima su se suočavali.

Citirana literatura

- Berlin, Jeffrey B. „Letters as a Tool in Teaching about the Meaning of the Holocaust.“ Afternoon Session B 16:30–18:00, 13. list. 1999, Yad Vashem, Jeruzalem.
- Bonafilia, C. John. „Hospitality Is the Best Form of Propaganda: German Prisoners of War in Western Massachusetts, 1944–1946.“ *Historical Journal of Massachusetts*, sv. 44, br. 1, 2016, str. 44–83.
- Brdar, Ingrid, i Darko Lončarić. „Suočavanje s akademskim stresom i aktivnosti u slobodnom vremenu učenika.“ *Društvena istraživanja*, sv. 13, br. 6, 2004, str. 967–88.
- Byrne, Tina, i dr. *The Free Time and Leisure Needs of Young People Living in Disadvantaged Communities*. Children's Research Centre, Trinity College Dublin, studeni 2006, www.tcd.ie/tricc/assets/pdfs/crc-archive/2006-Byrne-et-al-Free-time-Young-People-Research-Briefing.pdf.
- „Christmas Letters from a Second World War Prison Camp.“ *St. John's College Cambridge*, 2024, www.joh.cam.ac.uk/christmas-letters-second-world-war-prison-camp.
- Compagnon, Antoine. *Demon teorije*. Prevela Morana Čale, AGM, 2007, Biblioteka Sintagma.
- Emam, Abbas. „English as a Foreign Language (EFL) in Captivity: The Case of Iranian Prisoners of War in the Iraq-Iran War.“ *Journal of Prison Education and Reentry*, sv. 5, br. 2, 2018–19, str. 157–70. *VCU Scholars Compass*, <https://doi.org/10.25771/7zwa-4s82>.
- Finas, Lucette. „Entretien de Lucette Finas avec Jacques Derrida: ‚Avoir L'oreille de la Philosophie‘.“ *Quatre essais à propos de Jacques Derrida*, uredio Jean Ristat, Fayard, 1973. Izvorno objavljeno u *La Quinzaine littéraire*, br. 152, 16. – 30. stud. 1972, str. 13–16.
- „Fort Meade History.“ *FtMeade.army.mil*, 22. ožuj. 2008, www.ftmeade.army.mil/pages/history/history.html.
- Godbey, Geoffrey. „The Harried Leisure Class. Staffan Linder.“ *Journal of Leisure Research*, sv. 35, br. 4, 2003, str. 478–80. *Taylor and Francis Online*, <https://doi.org/10.1080/00222216.2003.11950007>.
- Gradska knjižnica Vinkovci. *Vinkovačke novine kroz povijest*. Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2015, knjiznice.nsk.hr/vinkovci/wp-content/uploads/sites/5/2015/07/gkvk-vinkovackenovinekrozpovijest.pdf.
- Gradski muzej Požega*. Muzejski dokumentacijski centar, 2009, mdc.hr/files/pdf/Izvjescica/2009/HR/GM%20Pozega.pdf.
- Grys, Iwona. „The Olympic Idea Transcending War.“ *Olympic Review*, sv. 25, br. 8, trav. – svib. 1996, str. 68–69.
- Hamer, Fritz. „Barbeque, Farming and Friendship: German Prisoners of War and South Carolinians, 1943–1946.“ *The Proceedings of the South Carolina Historical Association*, South Carolina Historical Association, 1994, str. 62–74.
- „Hrvatski sokolski savez.“ *Hrvatski državni arhiv*, 8. ožujka 2024, arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_12174.

- Instrument of War*. Redatelj Adam T. Anderegg, nastupi Jacka Ashtona i dr., Kaleidoscope Pictures, 2017.
- „Istorijat.“ *KBC Zvezdara*, 2022, www.kbczvezdara.rs/srl/o-nama/istorijat.
- Koncentracijski logor Gonars*. Comune di Gonars, 2008.
- Kovačić, Ivan. „Djelatnost posrednika Katoličke crkve u spašavanju zatočenika logora Kampo na otoku Rabu 1942. – 1943. godine.“ *Krčki zbornik*, br. 74, 2016, str. 55–97.
- Kramberger, Željko. „Iz rada požeškog RKUD ‘Vijenac.’“ *Muzika: časopis Udruženja muzičkih pedagoga Hrvatske*, sv. 14, br. 1, 1969, str. 187–88.
- Maksimović, Jovan. „Doprinos lekara iz Vojvodine u uspostavljanju zdravstvene službe u Srbiji i osnivanju i radu Srpskog lekarskog društva / Contribution of Physicians from Vojvodina to Establishing Health Service in Serbia and Founding and Working of Medical Society of Serbia.“ *Medicinski pregled*, sv. 61, br. 3–4, ožuj. – trav. 2008, str. 191–203.
- Marić, Ljiljana. Razgovor. Vodila Antonija Huljev, 12. siječ. 2024.
- Mlinarević, Vesnica. „Izvanastavne aktivnosti — slobodnovremenski prostor učenika.“ *Izvanastavne aktivnosti u školskom kurikulumu*, uredile Mlinarević i Maja Brust Nemet, Učiteljski fakultet u Osijeku, 2012, str. 11–109.
- Mlinarić, Stipo. „Mlinarić: pušenje Croatia cigareta u logoru.“ *Dragovoljac: glasilo hrvatskih branitelja – ratnih veterana Republike Hrvatske*, 16. stud. 2023, www.dragovoljac.com/index.php/nikad-zaboraviti/37412-mlinaric-pusenje-croatia-cigareta-u-logoru%20pristupljeno%2024. Razgovor.
- Montrose, Louis A. „Professing the Renaissance: The Poetics and Politics of Culture.“ 1988. *The New Historicism*, uredio Harold A. Veesser, Routledge, 2016, str. 15–3.
- Nenadić Mile. „Obrazovanje i slobodno vreme.“ *Novi duh obrazovanja*. Prosveta, 1997. *Beotel*, users.beotel.net/~nenadic/dokolica.html.
- „Novšak.“ *Acta Croatica*, 8. ožujka 2024, actacroatica.com/hr/surname/Novšak/.
- Photograph of Prisoners of War Partaking in an Entertainment Revue Show at Stalag XXIA Camp*. 1939–45. *BritishRedCross*, museumandarchives.redcross.org.uk/objects/6751.
- Previšić, Vlatko. „Slobodno vrijeme između pedagogijske teorije i odgojne prakse.“ *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, sv. 141, br. 4, 2000, str. 403–09.
- „Proclamation 2527 and the Internment of Italian Americans.“ *National WWII Museum*, 13. pros. 2021, www.nationalww2museum.org/war/articles/proclamation-2527-internment-italian-americans.
- Rattinger, Marija. „Odnos slobodnog vremena i kvalitete života srednjoškolaca.“ *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, sv. 64, br. 1, 2018, str. 43–57. *Hrčak*, hrcak.srce.hr/file/320604.
- Rebihić, Nehrudin. „Pisma kao izvor za proučavanje književne prošlosti (na primjeru korespondencije Alije Nametka između dva svjetska rata).“ *DHS — Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli*, sv. 2, br. 19, 2022, str. 17–44.
- Saussure, Ferdinand de. *Cours de linguistique générale*. Predgovor Jean-Didiera Urbaina, Payot, 2016, Bibliothèque Payot.

- Spomen-kosturnica Gonars . . .* Savezni sekretarijat za rad i socijalnu politiku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1973.
- „Stalag Symphony: Clair Cline.“ *National WWII Museum*, 21. srp. 2017, www.nationalww-2museum.org/war/articles/stalag-symphony-clair-cline.
- Thomas, Brook. *Parts Related to Wholes and the Nature of Subaltern Opposition. Working Paper No. 64/1994*, John F. Kennedy-Institut für Nordamerikastudien, 1994, str. 1–48. *Refubium—Freie Universität Berlin Repository*, refubium.fu-berlin.de/bitstream/handle/fub188/18364/workingpaper064.pdf?sequence=1&isAllowed=y. Izvorno objavljeno u *Modern Language Quarterly*, ožuj. 1994, sv. 5, br. 1, str. 79–106.
- Trundle, George. „Daily Life.“ Razgovor Ministarstva za kulturu i naslijeđe. *NZHistory*, 27. stud. 2023, nzhistory.govt.nz/war/second-world-war/prisoners-of-war/daily-life.
- „Uspehi I. medzletne tekme JSS.“ *Sokolski glasnik*, sv. 7, br. 12–26, 15. kolov. 1925, str. 95–113. *Digitalna knjižnica Slovenije*, www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-BQBUGQOY.
- Valjan Vukić, Violeta. „Slobodno vrijeme kao, prostor' razvijanja vrijednosti u učenika.“ *Magistra Iadertina*, sv. 8., br. 1., 2013, str. 59–73. *Hrčak*, hrcak.srce.hr/122641.
- Wilson, Richard, i Richard Dutton, urednici. *New Historicism and Renaissance Drama*. 1992. Routledge, 2017, Longman Critical Readers.
- Wimsatt, William K., ml., i Monroe C. Beardsley. „The Intentional Fallacy.“ *The Sewanee Review*, sv. 54, br. 3, srp. – ruj. 1946, str. 468–88. *JSTOR*, www.jstor.org/stable/27537676.
- Žanetić, Ivo, urednik. „Matična knjiga o službenicima Državne realne gimnazije u Požegi.“ *Gimnazija Požega 1699. – 2019.: Spomenica prigodom 320. obljetnice osnutka škole*. Gimnazija Požega, 2020, str. 314–19.
- Žebčević Matić, Maja. *Nastavnički zbor požeške Gimnazije*. 1960. *Klub čitatelja vlastite prošlosti*, kcvp.gmp.hr/galerija/#GmediaGallery_127-all-0-483.
- Živić, Tihomir. *Trenutak izgubljenih povijesti: Stephen J. Greenblatt i odjeci novoga historizma*. Akademija za umjetnost i kulturu, 2018.

PUZZLES OF DESTINY AND THE CONSTRUCTS OF FREE TIME: A NEW HISTORICIST READING OF WRITTEN POWS' TESTIMONIALS IN WWII

Abstract

Antonija HULJEV

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek,
Faculty of Education
Ulica cara Hadrijana 10, HR-31 000, Osijek
ahuljev@foozos.hr

Tihomir ŽIVIĆ

Josip Juraj Strossmayer University of Osijek,
Faculty of Agrobiotechnical Sciences
Vladimira Preloga 1, HR-31 000, Osijek
tihomir.zivic@fazos.hr

In the paper, individual prisoners' destinies and their free time are culturally reconstructed through comparative epistolographic analysis and Greenblattian New Historicist reading of authentic texts by British, Croatian, New Zealand, German, Italian, and Serbian POWs in American, German, and Italian POW camps during WWII. Decoding the comparative historical context proves the undying faith in freedom and the unyielding spirit manifested by the social games, concerts, (censored) camp publishing, theatrical performances, sports competitions, and even teaching, or carpentry and farming activities that were organized in the camps. Since, within a broader scope of POWs' free time, camp correspondence can be scientifically studied as an important literary medium that also has a pronounced cultural-historical and educational role, the aforementioned methodology specifically describes, comprehends, and interprets the literal meanings and symbolic subtexts of the transcripts of eight authentic, hitherto publicly unavailable, POW letters and postcards. These transcripts, which highlight the general values promoted by the POWs, originate from one American, two German, and one Italian camp. Although the paper does not describe the specific conditions in each camp in detail, the texts of the analyzed letters and postcards, individual descriptions of daily life in a camp—that is, the POWs' concern for their families and longing for their homes—can therefore, as the documents of time, also serve as credible data and educational material.

Keywords: New Historicist reading, epistolographic analysis, free-time culture, WWII, POWs, American, German, and Italian sources